

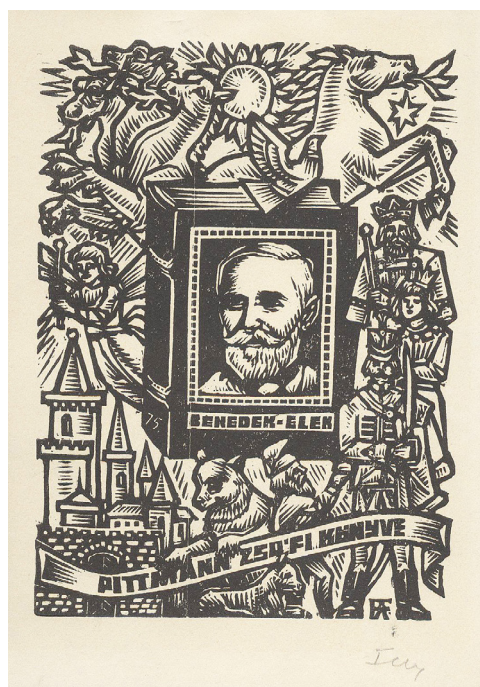


GALUSKA LÁSZLÓ PÁL

## Benedek Elek mesenyelve<sup>1</sup>

### A mesegyűjtő

Benedek Elek a századfordulón, illetve a XX. század első évtizedeiben annyira népszerű és elfogadott gyermekíró volt, hogy alakját szinte azonosították a mese fogalmával. Fennmaradt egy Pittmann Zsófi nevű kislány ex librise, amelyen Benedek Elek képe mellett mesei jelenetek és mesealakok láthatók. Az ex libris érdekessége, hogy az író arca mintegy hitelesítette a gyermekkönyvtár minőségét.<sup>2</sup>



1. ábra: Pittmann Zsófi ex librise

Bár már Benedek Elek előtt (és persze utána is) sokan foglalkoztak népmesei szövegek gyűjtésével, átírásával, felmerül a kérdés, miért vált éppen ő intézményszerűen a magyar népmese egyik fő közvetítőjévé, szinte jelképévé. Mesegyűjtői pályája már középiskolás korában elindult, és sokáig inkább néprajzi célokkal rögzítette a népmesei szövegeket. Pályáján az első fordulat akkor következett be, amikor Gyulai Pál felkarolta, és bevonta a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* III. kötetének szerkesztésébe. Már ekkor megmutatkozik adaptációs hajlama: maga Gyulai úgy véli, hogy ez különösen alkalmassá teszi a szövegek szerkesztésére. A megbízásról Gyulai is beszámol Kovács Jánoshoz írt levelében. Ebben kifejti, hogy az Orbán Balázs- és Kriza János-féle kissé dagályos előadást egyszerűsíteni kell, s erre Benedek Elek lesz az alkalmas személy, aki éppen most gyűjtött Székelyföldön népmeséket, s még „élénken visszhangzik benne a székely mesék előadásmódja”<sup>3</sup>. Így Benedek Elek végül négy mese átírásával lett megbízva, s a levélből az is kiderül, hogy Arany László átnézte a szövegeket, itt-ott javított rajtuk, s a kötet végén jegyzeteket írt hozzájuk. Benedek gyűjtői munkásságára erősen hat az a felfogás, amelyet Arany János is képviselt, s ennek hangot is adott Merényi László *Eredeti népmesék* című kötetéről készített írásában, *Eredeti népmesék – Bírálólat* (1862) címmel. Arany leszögezi, hogy az elbeszélő és a befogadó között a nép- és a műköltészetben lényeges különbség van. Valaha az eposzi korban a befogadó-hallgató is aktív volt, akár a költő, ma viszont a műköltészet az olvasót passzivitásba kényszeríti. A passzivitás föloldásának, az archaikus élmény átélésének egyetlen lehetősége a lejegyzés. „A mi eposzi korunk úgyszólván nyom nélkül enyészett el; nekünk alig maradt egyéb, mint rajtafogni a népszellem epikai megnyilatkozását, ott, ahol az még található, a népmesékben, s teremtvényeit hű feljegyzés által megóvni az enyészettől.”<sup>4</sup>

Arany felfogását a hű feljegyzésről befolyásolta a német romantika elképzelése a népköltészet születéséről. Eszerint a nép egyetemlegesen alkot, nem pedig az egyén költ. Az egyes ember legfeljebb ront vagy javít a szövegen, de akkor is a közösség nyilatkozik meg általa. Ezért a gyűjtő – mint a néphez tartozó ember – alakíthat a mesén, sőt a jó gyűjtő „mindenek felett egy tökéletes mesemondó képességével legyen felruházva”; a gyűjtő úgy rögzítse a mesét, mintha a „legkitűnőbb mesemondó szájjal előadná”<sup>5</sup>. Nagyon vigyázzon a nép stílusára, a szép magyar nyelvre, de a történet menetét és a mesélő „észjárását” is tartsa feltétlen tiszteletben. Arany János elvei megfeleltek a korabeli európai folklorisztika általános gyakorlatának, és évtizedeken át zsinórmértékül szolgáltak a magyar népköltészet gyűjtésben. Elképzeléseit a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* szerkesztőjeként Gyulai Pál tette normává, és Kriza János gyűjtői gyakorlata erősítette meg.<sup>6</sup> Ennek megfelelően járt el Benedek Elek is, tehát a korabeli folklorisztika elvei és praxisa szerint cselekedett.

Ebben az időszakban Benedek még inkább gyűjtő, mint adaptátor, még inkább (át)író. Sok tájszót, tájnyelvi kifejezést eredetiben hoz le, ezért művei jegyzetekre, szómagyarázatra szorulnak. Később, amikor már kiforrott kultúraközvetítői késztetéssel rendelkezik, kiemeli a tájnyelvi elemeket a szövegekből.<sup>7</sup> Adaptációs hajlamát – különös módon – épp szülőföldjéről hozza magával, ugyanis nem egyszerűen gyűjtőnek, hanem autentikus mesemondónak is tekinti magát, s mint ilyen, fenntartotta a jogot a szövegváltoz-

tatásra, módosításra. Benedek egyébként nem volt a folklorisztika képzett szakembere, az átköltés számára természetes tevékenység volt. Falujában így keletkeztek az újabb és újabb meseváltozatok, illetve tudjuk, hogy egyes írott szövegek is átmentek ezen a transzformáción. Az adaptáció Benedek minden fontosabb mesegyűjteményének szövegét jellemzi. Adaptált szövegeket tartalmaz a *Székely Tündérország* (1885), a *Székely mesemondó* (1888) és mesegyűjtő munkásságának legsikeresebb műve, a *Magyar mese- és mondavilág* (1894–96) nem különben.<sup>8</sup>

A népmesegyűjtői munka eleinte zavartalan és általánosan elfogadott, sőt egyre inkább ünnepezt tevékenységgé válik Benedek számára. Első önálló kötetét, a *Székely Tündérország*, *Székely népmesék és balladák* című gyűjteményt a kritika még kedvezően fogadta. Rákosi Jenő például „a legjobb mesemondó” címmel illette a szerzőt.<sup>9</sup> A fordulat a *Magyar mese- és mondavilág* országos sikere kapcsán következett be.

## Gyűjtőből adaptátor

A *Magyar mese- és mondavilág* hatása óriási – visszahat a népköltészetre –, refolklorizáció megy végbe. Benedek maga is találkozott gyűjtés közben saját meséivel, amelyek éppen a *Magyar mese- és mondavilág* anyagából származtak.<sup>10</sup> A szövegek tehát visszatértek az orális kultúrába, sőt szlovén és ukrán nyelvterületre is átvándoroltak.<sup>11</sup> Ezek a példák is mutatják, hogy a *Magyar mese- és mondavilág* szerepe mennyire fölbecsülhetetlen a magyar irodalmi nyelv és a mesei nyelv alakításában; s ha mindehhez hozzátesszük, hogy a kötetek szövegeinek egy része a korabeli és későbbi iskolai olvasókönyvek anyagába is bekerült, láthatjuk, mennyire igaz az a megállapítás, amely szerint nagymértékben hozzájárultak a magyar nyelv „horizontális és függőleges” egységesítéséhez.<sup>12</sup>

Az ekkoriban kibontakozni, változni kezdő néprajztudomány képviselői azonban – épp a siker hatására – ellentmondásos és egyre kevésbé kíméletes attitűdöt mutattak az országos hírnevet szerző Benedek Elek tevékenységével kapcsolatban. Különösen sértő volt Tóth Béla recenziója, aki tudományos veszedelemnek, modorosságba burkolt „átabota munkának”, a híres etnográfus, Katona Lajos pedig apokrif feldolgozásoknak minősítette Benedek Elek meséit. Benedek *Az irodalmi tisztességről*, a *Még egyszer az irodalmi tisztességről*, illetve *Nyílttér* címmel reagált a vádakra. Felháborodásában a nyilvánosság elé tárta a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* III. kötetének megjelenése körüli kétértelműségeket: így tudta meg a közvélemény, hogy a gyűjtemény meséit mind Benedek Elek írta.<sup>13</sup>

Ettől az incidenstől kezdve egyfajta paradigmaváltás megy végbe Benedek Elek munkásságában. Ez a változás persze összekapcsolható a benedeki népnevelés-olvasóvá nevelés elveivel, amelynek alapjait már a híres 1888-as képviselőházi beszéd idején lerakta az akkor még fiatal székely országgyűlési követ. Már a *Magyar mese- és mondavilággal* kapcsolatos konfliktusok előtt, de különösen azok után Benedek Elek saját neve alatt kezdte

kiadni mesegyűjteményeit, és nemcsak a jogbirtokosság, hanem a nyelvhasználat tekintetében is alapvető változások kezdődtek írásaiban. Bárdos József így összegzi ezt:

„Benedek Elek nagyszerű felismerése, hogy abban a pillanatban, amikor a népmesét a gyermekek számára, egyszer s mindenkorra írásban rögzített formában akarjuk közvetíteni, akkor mégis ezt a tulajdonképpen nem is létező tökéletes szöveget kell létrehozni. Nem elég tehát összegyűjteni, nem elég tehát (esetleg) kiegészíteni a begyűjtött szövegeket, hanem meg kell alkotni azt az odáig sohasem létezett, tökéletes népmese-változatot, amelyhez képest (utólag a kész felől visszanézve) a begyűjtött meseszövegek kevésbé tökéletes változatokká válnak.”<sup>14</sup>

A cél az volt, hogy a népmese eljusson a gyermekekhez, és a gyermek – lehetőleg akadály nélkül – képes legyen megérteni annak tartalmát, illetve hogy a megértés ne zavarja az esztétikai élvezetet, amely – mint Bettelheim óta tudjuk – rendkívül fontos része a mesei hatásnak. A népi eredetű elbeszélők tájnyelvet beszélnek – ez a kutatás számára fontos, de a gyermekmese számára használhatatlan.<sup>15</sup>

Benedek tehát kialakított egy teljesen új nyelvváltozatot, amelyet – Bárdos szerint – nevezhetünk akár Benedek Elek-i népnyelvnek is. Ennek alapja az akkora már megszilárdult (Vörösmarty, Petőfi, Arany munkásságára épülő) modern magyar köznyelv, tartalmaz azonban olyan nyelvjárási (vagy kvázi nyelvjárási) elemet (szólást, szófordulatot, réját, közmondást, szóláshasonlatot vagy egyszerűen csak ezekre emlékeztető szavakat, szóalakokat), amelyek olyan hatást keltenek a befogadóban, hogy amit olvas, „eredeti, hamisítatlan, a magyar falusi kultúrát közvetítő” meseszöveg. Ezekből a kifejezésekből éppen annyit használ, hogy a felolvasó felnőtt, illetve a felolvasását hallgató (esetleg maga olvasó, az irodalmi nyelvet épp elsajátító) gyermek még megértse a szöveget, illetve éppen annyit, amennyinek a jelentését a szöveggörnyezetből magyarázkodás nélkül még meg lehet érteni, ugyanakkor még érzékelhető marad a népnyelv hatása.

## A mesefordító

Ugyanez az elv érvényesül a mesefordításokban. Benedek 1904-től kezdi kiadni más népek meséit. A *Benedek Elek kiskönyvtára* sorozatban elébb az erdélyi nemzetiségek népmeséiből közöl darabokat, Alekszics György és Jakab Miklós gyűjtéséből, majd érdeklődése a világ népmeséi felé fordul.<sup>16</sup>

Először Grimm-meséket adaptált (*Grimm testvérek összegyűjtött meséi, Grimm testvérek válogatott meséi, Grimm testvérek meséi*), majd 1911 és 1914 között *Csudalámpa. A világ legszebb meséi* címen 37 nép 112 meséjét adja ki.

Benedek Eleknek először Ranschburg Viktor hozta el Andrew Lang antropológus *Szines mesekönyvek* sorozatát Londonból, ennek hatására állította össze Benedek a *Csudalámpa* köteteit: *Kék mesekönyv* (1911); *Piros mesekönyv* (1912); *Arany mesekönyv* (1913); *Ezüst mesekönyv* (1914).<sup>17</sup>

A hatalmas munkához, mint korábban is gyakran, segítséget vesz igénybe, de ezúttal a segítség nem külső, hanem belső. Gyermekai, Benedek Mária és Marcell készítették a nyersfordításokat, és Benedek Elek aztán a szokott műgonddal, stílussal átigazította a szövegeket. Mária fordította le a meséket, Marcell pedig a verses szövegeket.

Lang különböző forrásokból dolgozott, s azon mesék közül merített, amelyeket az angol gyermekek (mint egy birodalom leendő polgárai) földrajzi, néprajzi, esztétikai tájékoztatása szempontjából fontosnak érzett. A kötetek anyagát nemritkán felesége és leánya fordításaiból adaptálta, ebben is hasonlítva Benedek Elekhez. A kötetek előszavában (Theodor Benfey nyomán) megemlíti a mesevándorlás fogalmát, és fölhívja a figyelmet arra, hogy nemre, bőrszínre és vallásra való tekintet nélkül az emberi kultúra termékei azonos értékűek. Benedek, akinek rokonszenves ez a szemlélet, felveszi a kapcsolatot a szerzővel, és Lang hozzájárulásával válogat az angol szerző könyvéből.<sup>18</sup>

A külföldi mesék fordításainál nemcsak a történet kerül át a magyar kvázinépnyelvi közegbe: a nyelvezet mellett nagyszerű névfordítások is jellemzik Benedeket, neki köszönhető többek közt Jancsi és Juliska, Hófehérke, Piroska, Hüvelyk Matyi, Holle anyó, Csipkerózsika és még számos külföldi mesehős nevének magyarítása. De a kultúraközvetítésnél ez sokkal több: Benedek Elek a kibontakozni kezdő magyar műmese előtt is egyengeti az utat ezzel a nagyszerű munkával. Nem véletlenül tekinthetjük egy személyben a magyar Perrault-nak, Grimm testvéreknek és Andersennek: egyetlen munkás emberöltő alatt valószínűleg meg a magyar mesekultúra kibontakozását, elterjedését és közkedvelté válását. Amit tett, máig tartó hatású: nem csoda, ha még mindig, lassan egy évszázaddal halála után is ő az egyik legtöbbet publikáló magyar gyermekíró.

## Felhasznált irodalom

- BÁRDOS József: Benedek Elek a zseniális átdolgozó, *Könyv és Nevelés*, XI. évfolyam, 2009/4, [https://epa.oszk.hu/01200/01245/00044/bj\\_0904.htm](https://epa.oszk.hu/01200/01245/00044/bj_0904.htm) (Letöltés: 2023.01.14.)
- HEGEDŰS Imre János: *Benedek Elek, Monográfia*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2006.
- GALUSKA László Pál: Deszkavártól Jégorszáig, Benedek Elek meseírói munkássága, in: BENEDEK Katalin (szerk.): *A népköltészet terített asztalánál*, Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 2011, 197–211.
- KÓSA László: *A magyar néprajz tudománytörténete*, Budapest, Osiris Kiadó, 2001, <http://www.tankonyvtar.hu/neprajz/magyar-neprajz-080903-24> (Letöltés: 2009.08.25.)
- KOVÁCS Ágnes: Benedek Elek és a magyar népmesekutatás, *Ethnographia*, LXXII. évfolyam, 1961/3, 430–444.
- LENGYEL Dénes: *Benedek Elek*, Budapest, Gondolat, 1974.
- SZABÓ Zsolt: Benedek Elek a gyermek- és ifjúsági irodalomért, *Könyv és Nevelés*, V. évfolyam, 2003/2, <http://www.opkm.hu/konyvesneveles/2003/2/20SzaboZs.html> (Letöltés: 2022.09.25.)

- <sup>1</sup> A tanulmány a Károli Gáspár Református Egyetem Pedagógiai Karának támogatásával, a *Művészetek és nyelvek találkozási projekt* keretében a népmese napjának megünneplésére szervezett – *Az üveghegyen innen, az Óperenciás-tengeren túl* című – konferencián elhangzott előadás alapján készült.
- <sup>2</sup> Forráshely: [https://mandadb.hu/tetel/715857/Exlibris\\_Benedek\\_Elek\\_Pittmann\\_Zsofi\\_konyve](https://mandadb.hu/tetel/715857/Exlibris_Benedek_Elek_Pittmann_Zsofi_konyve) (Letöltés: 2023.02.12.)
- <sup>3</sup> A levelet szó szerint idézi Hegedűs Imre János: *Benedek Elek, Monográfia*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2006, 186.
- <sup>4</sup> Idézi: Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*, Budapest, Osiris Kiadó, 2001, <http://www.tankonyvtar.hu/neprajz/magyar-neprajz-080903-24> (Letöltés: 2009.08.25.)
- <sup>5</sup> Kósa: *A magyar néprajz tudománytörténete*
- <sup>6</sup> Kósa: *A magyar néprajz tudománytörténete*
- <sup>7</sup> Hegedűs: *Benedek Elek, Monográfia*, 191–192.
- <sup>8</sup> Uo. 186.
- <sup>9</sup> Uo. 190–191.
- <sup>10</sup> Uo. 194–195.
- <sup>11</sup> Uo. 219. Erről lásd még: Lengyel Dénes, 1974, 100–103.
- <sup>12</sup> Hegedűs: *Benedek Elek, Monográfia*, 197. *A Magyar mese- és mondavilág* és általában a Benedek-életmű azóta is élő mesei kifejezéseiből Lengyel Dénes is felsorol egy csokorralalót. „Hol volt, hol nem volt”, „telt-múlt az idő”, „mentek-mendégéltek hetedhét ország ellen”, „te az anyém, én a tied, ásó, kapa, nagy harang válasszon el minket”, „köszönd, hogy öreganyádnak szólítottál!” stb. Lengyel Dénes: *Benedek Elek*, Budapest, Gondolat, 1974, 128–134.
- <sup>13</sup> Erről részletesebben: Hegedűs: *Benedek Elek, Monográfia*, 197–200., ill. Kovács Ágnes, 1961, 430–444. Lásd még Lengyel: *Benedek Elek* 79–80. A történetet magam is megemlíttem *Benedek Elek-tanulmányomban*. Lásd Galuska László Pál: *Deszkavártól Jégorszáig*, *Benedek Elek meseírói munkássága*, in: *Benedek Katalin* (szerk.): *A népköltészet terített asztalánál*, Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete, 2011, 203. [https://epa.oszk.hu/01200/01245/00044/glp\\_0904.htm](https://epa.oszk.hu/01200/01245/00044/glp_0904.htm) (Letöltés: 2023.01.14.)
- <sup>14</sup> Bárdos József: *Benedek Elek a zseniális átdolgozó*, *Könyv és Nevelés*, XI. évfolyam, 2009/4. [https://epa.oszk.hu/01200/01245/00044/bj\\_0904.htm](https://epa.oszk.hu/01200/01245/00044/bj_0904.htm) (Letöltés: 2023.01.14.)
- <sup>15</sup> Bárdos: *Benedek Elek a zseniális átdolgozó*, 2009.
- <sup>16</sup> Szabó Zsolt: *Benedek Elek a gyermek- és ifjúsági irodalomért*, *Könyv és Nevelés*, V. évfolyam, 2003/2, <http://www.opkm.hu/konyvesnevelés/2003/2/20SzaboZs.html> (Letöltés: 2022.09.25.)
- <sup>17</sup> Lengyel: *Benedek Elek*, 108–109.
- <sup>18</sup> Hegedűs: *Benedek Elek. Monográfia*, 220–221.